

A nyitrai káptalan kétes hitelű oklevele

Az utóbbi években előtérbe került a hiteleshelyek kutatása, amelynek következményeként bővíülhetnek, pontosabbá és árnyaltabbá válhatnak a középkori magyar művelődés-, jog-, kultúr- és egyháztörténetről meglévő ismereteink. A hiteleshelyek a középkori Magyarország speciális jogintézményei voltak, tevékenységükön keresztül azonban nemcsak a jogi írásbeliségbe nyerünk bepillantást, hanem az egyház szervezetébe is. Egy-egy székes- vagy társaskáptalan, illetve konvent hiteleshelyi okleveleinek vizsgálatával pontosabb képet alkothatunk az egyházi középréteg kialakulásáról, és arról, hogy a középkori társadalom egyes rétegei előtt milyen pozíciók váltak elérhetővé az egyházi szervezetben. Természetesen az intézménytörténeti kutatások számára is hasznosíthatóak lehetnek az egyes hiteleshelyeket feldolgozó monográfiák, hiszen ezekből később össze lehet állítani az egyházi középréteg tagjainak archontológiáját, amelynek segítségével esetleg néhány személy részletes pályaképe is felvázolható lesz.

A hiteleshelyi oklevelek formulás részeinek elemzése segítségünkre lehet abban, hogy megvizsgáljuk az oklevéladó szervek, egyházi intézmények kapcsolatait, mivel a középkor „konzervatív” szemléletében a formulák viszonylag gyorsan megszilárdultak, és a kialakult gyakorlattól – amely a „jogbiztonság” miatt később ritkán változott – való bármilyen eltérés okaként több esetben sejthetünk személyi változást, illetve más hiteleshelyek hatását az adott intézmény gyakorlatára. A formulás részek vizsgálatának segítségével – egy káptalan vagy konvent okleveleinek feldolgozása után – felbukkanhat néhány olyan, korábban hitelesként elfogadott, kétes hitelű oklevél, amely elüt az adott intézmény korabeli gyakorlatától.

A nyitrai káptalan hiteleshelyi tevékenységéről a 13. század harmadik évtizedétől vannak adataink: az első, teljes szövegében ránkmaradt okleveleket 1229-ben állították ki. A korai oklevelek formulái még nem teljesen egységesek, de a tatárjárás után már gyorsan kialakul az egységes gyakorlat, amiben nagy szerepe lehetett Demeter *lectornak*, aki 1248-tól 1269-ig irányította a testület oklevélkiadását.

A káptalan 1269-ig kiadott 45 – teljes szövegében ismert – oklevélnek feldolgozása után egy privilégium hitelessége kérdésesnek tűnik. Mielőtt megvizsgál-nánk ezt a diplomát, célszerű röviden áttekinteni a káptalan által 1269-ig kiadott privilégiumok formulás részeit.

PROTOCOLLUM

Intitulatio

Az 1229-től 1269-ig terjedő időszakban a nyitrai káptalan privilégiumaiban az *intitulatio* leggyakrabban előforduló formája: „*Nitriensis ecclesie capitulum*”. Gyakorlatilag ez az uralkodó formula a kezdetektől 1260-ig, kivételt csak két, 1229-ben kiadott oklevél képez. A káptalan okleveles gyakorlatának sajátosságaként megemlíthetjük, hogy az *intitulatio* említett formája mindig az *inscriptio* után következik. 1263-ban és 1264-ben összesen hatszor, majd 1268-ban még egy alkalommal felbukkan a „*capitulum Nitriensis ecclesie*” alakú *intitulatio*, amely azonban az előbbivel ellentétben már megelőzi az *inscriptiot*.

Inscriptio

A káptalan *inscriptioi* már nagyobb változatosságot mutatnak, alapvetően mégis két csoportra oszthatók. Az „*Universis Christi fidelibus...*” kezdetűekre, amelyeket mindig az *intitulatio* első típusa követ, illetve az összesen hétszer előforduló „*Omnibus Christi fidelibus ad quos presentes littere pervenerint*” alakú *inscriptiora*, amely az *intitulatio* második típusát követi.

Salutatio

A *salutatio* formája szintén nagy változatosságot mutat, de leggyakrabban az „*praciones in Domino*” alakú formulával találkozunk. 1264 és 1269 között összesen négyszer fordul elő a „*salutem in omnium salvatore*” forma, az *intitulatio*val kezdődő oklevelekben pedig a „*salutem in Domino sempiternam*” alakot találjuk.

CONTEXTUS

Arenga

A nyitrai káptalan Árpád-kori okleveleiben összesen kétszer fordul elő a filozófikus, gyakran bibliai gondolatokat tartalmazó rész, amit magyarázhat az a tény, hogy megléte vagy hiánya nem befolyásolta az oklevél jogerejét.

Promulgatio

A *promulgatio* nagy variabilitást mutató formái alapvetően két nagyobb csoportra oszthatók a nyitrai káptalan korai okleveleiben. Leggyakrabban a „*Significamus vobis*” formulával találkozhatunk, amely összesen 19 oklevélben látható, további 4 privilégium az ennek változataként felfogható „*Significamus tam modernis quam futuris*” alakú *promulgatio*t tartalmazza. Azokban az oklevelekben, melyekben az *intitulatio* áll az első helyen, a *promulgatio* formája: „*Ad universorum tenore presentium volumus pervenire*”.

Narratio

A *narratio* a káptalan okleveleiben nagy változatosságot mutat, tükrözvén a jogügyletek sokféleségét. Az ismert, 1269-ig kiadott 37 privilégium közül *pertinentia* formulát 2, szavatosság-vállalást 10 oklevél tartalmaz. Ez utóbbi formulás rész 2 esetben konkrétan körülhatárolja a szavatosságot vállaló fél kötelezettségét, a fennmaradó 8 oklevélben csak általánosan fogalmazza meg azt.

Corroboratio

A nyitrai káptalan korai privilégiumaiban előforduló – az oklevél kiállításának és megpecsételésének tényét jelző – *corroboratio* legtöbbször megtalálható formája az „*In cuius rei testimonium...*” kezdetű, amely 22 esetben tűnik fel, leggyakrabban „*In cuius rei testimonium presentes concessimus litteras sigilli nostri munimine roboratas*” alakban. További 7 oklevélben ennek változataként az „*In cuius rei memoriam...*” kezdetű *corroboratio*t találhatjuk meg. A megerősítés másik módja a *chirographálás*

volt, amelyet egy privilégium kivételével¹ minden oklevél tartalmazott. Az *intercidálás*ra egyszer sem utalnak a *corroboratioban*.

ESCHATOCOLLUM

Datum

A nyitrai káptalan első okleveleit csak évmegjelöléssel látta el, 1246-tól azonban párhuzamosan megtalálhatók a napi keltezésű és a csak éves datálást tartalmazó oklevelek. A privilégiumokban római datálást alkalmaznak, amelynek bevezetésénél az „*anno verbi incarnati...*”, „*anno graciae...*”, „*anno Domini...*”, „*anno ab incarnatione Domini...*” alakok használata figyelhető meg. Az oklevelek záró részéhez tartozik a privilégium kiadásáért felelős *lector* személyének megnevezése, amely először 1246-ban fordul elő.

A KÉTES HITELŰ OKLEVÉL

Az 1269-ig kiadott privilégiumok formulás részeinek vizsgálata alapján egy oklevél hitelessége kétségesnek tűnik. Az 1262. május 24-én kiállított privilégium² szerint a káptalan előtt megjelentek a Korsak faluból származó barsi várjobbágyok, András fia, Andornyk és Pune fia, Márton, akik a maguk és az ugyanonnan származó Bothus fiai, Barleus és Bors, valamint Farkas fia, Falch nevében elmondták, hogy Tolmács egy részét meg akarták szerezni perrel a garamszentbenedeki egyháztól, végül – a költségeikért számított – 1 márka ellenében a nevezett egyház javára lemondanak róla.

Az oklevél már külső megjelenésében elüt a káptalan által kiadott privilégiumoktól. Az 1245 után – a káptalan által – kiállított oklevelek a korban korszerűnek mondható, viszonylag sok rövidítést tartalmazó, az oklevélírásban gyakorlott kezektől származnak, amelyek közt nagy a hasonlóság, vélhetőleg azért, mert az írnokok többsége – ha nem mindegyike – a káptalani iskolában szerezte

¹ Df. 236 994.

² Dl. 523.

meg ehhez szükséges tudását. Tárgyalt oklevelünk azonban – óvatosan megformált kerek betűivel – elég gyakorlatlan kéztől származik, aminek legszembetűnőbb bizonyítéka az „s” betűk szárainak bizonytalansága. Feltűnő, hogy míg a szóvégi „ss” rövidítést³ és az „r”-es rövidítéseket⁴ – ez utóbbit egyszer indokolatlanul⁵ – többször alkalmazza, addig egyáltalán nem használja ki a – viszonylag nagy számban előforduló – *per, pro, par* előtagok és prepozíciók rövidítésének lehetőségeit,⁶ ellentétben a káptalanban már meglévő gyakorlattal. Az egész oklevél inkább egy kis forgalmú társaskáptalan vagy konvent kiadványához hasonlít, mintsem egy székeskáptalanéhoz. Ezen észrevételek indokoltá teszik, hogy tüzetesebben megvizsgáljuk a privilégium szerkezetét és tartalmát. E vizsgálatba bevontuk a nyitrai káptalan által az Árpád-korban kiállított összes oklevelet.

Az 1262. május 24-i keltezéssel ellátott diploma első eleme az *intitulatio*. A nyitrai káptalan korai privilégiumaiban további 7 hasonló szerkezetű oklevelet találtunk, melyek közül az eredetiben fennmaradt 4 privilégium⁷ paleográfiai vizsgálatának elvégzése után úgy tűnik, hogy ezek egy kéztől származnak – ellentétben az itt tárgyalt oklevéllel. Ezt az oklevelet az *intitulatio* formulája is megkülönbözteti az említett 7 privilégiumtól, mivel „*capitulum ecclesie Nitriensis*” alakban fordul elő. Az Árpád-kor folyamán ez az *intitulatio* tizenháromszor található meg az oklevelek első elemeként,⁸ melyek közül egyről⁹ a kutatás már korábban bebizonyította, hogy hamis.¹⁰

A fennmaradó tizenkét oklevél körét tovább szűkíthetjük, ha megnézzük az *inscriptiot*. Az 1262-es privilégium „*omnibus Christi fidelibus ad quos presens scriptum venerit*” alakú *inscriptio*ja csak ebben az egy esetben fordul elő az Árpád-korban,

³ Pl.: *concessimus, cuius*; nem rövidíti azonban a *promulgatione*ban a *volumus* végződését.

⁴ Pl.: *universorum, expensarum*

⁵ A 3. sorban: *Anáree* – kírja a névalakot, az „c” betűk fölött mégis látható egy *littera supraposita*, vélhetőleg az „r” betű rövidítéseként.

⁶ Háromszor rövidíti a *pre* előtagot: *presencium, pretaxatum, presentes*.

⁷ Dl. 40 056., Dl. 58 398., Dl. 58 399., Dl. 572.

⁸ Dl. 71 792. (1282.), Dl. 74 467. (1286.), Df. 236 131. (1288.), Df. 273 545. (1290.), Dl. 1295. (1290.), Dl. 58 429. (1291.), Df. 235 969. (1292.), Dl. 1342. (1292.), Fejér VI/1. 277. (1293.), Dl. 1372. (1293.), Dl. 50 138. (1295.), Dl. 40 240. (1297.), Df. 227 785. (1300.)

⁹ Df. 236 131.

¹⁰ Karácsonyi János: Hamis oklevelek jegyzéke 1400-ig. Szeged 1988. (reprint) 163. sz.

a hozzá legjobban hasonlító „*omnibus Christi fidelibus ad quos presentes littere pervenerint*” formula 1269-ig kétszer,¹¹ az azonos *intitulatio*t tartalmazó oklevelekben hatszor¹² lelhető fel. A „*salutem in vero salutari*” alakú *salutatio* sem tűnik fel többet az Árpád-kor folyamán. A *promulgatio* teljesen azonos az 1262-es és az 1290 után kiállított – azonos *intitulatio*t és hasonló *inscriptio*t tartalmazó – oklevelekben: „*Ad universorum noticiam tenore presencium volumus pervenire*”. A tárgyalt oklevél *corroboratio*ja¹³ beleillik a káptalan – 1269-ig terjedő időszakának – gyakorlatába. Az oklevél hitelességét legerősebben a dátum formája¹⁴ kérdőjelezi meg. A privilégiumot keresztény napjelöléssel keltezték, a káptalan gyakorlata azonban teljesen következetes ebben a tekintetben: 1286-ig keresztény napjelölést csak a *patensek* és a *relatiok* tartalmaznak, a napi keltezéssel ellátott privilégiumok dátumát római napjelöléssel adják meg. 1286 után a napi keltezéssel ellátott privilégiumok közül 14 római¹⁵ és 10 keresztény¹⁶ napjelölést tartalmaz. Úgy tűnik tehát, hogy a következetes gyakorlat az Árpád-kor utolsó másfél évtizedében szűnik meg. Az oklevél kiadásáért felelős *lector* személye helyesen szerepel az 1262-es diplomában.

A hamisítás okait kutatva nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy a tatárjárást megelőzően a garamszentbenedeki apátok többször pereskedtek a barsi várjobbágyokkal,¹⁷ a tatárjárás után pedig szintén többször tiltakoztak amiatt, hogy – egyháziak és világiak – birtokaikat elfoglalták.¹⁸ Elképzelhető, hogy az apátság ezzel a hamisítással próbálta jogait érvényesíteni, hiszen Tolmács egy része

¹¹ Dl. 105 383., Dl. 40 056.

¹² Dl. 273 545. (1290.), Dl. 58 429. (1291.), Dl. 1342. (1292.), Df. 235 969. (1292.), Fejér VI/1. 277. (1293.), Dl. 1372. (1293.)

¹³ „*In cuius rei memoriam presentes litteras concessimus sigilli nostri munimine roboratas.*”

¹⁴ „*Anno Domini M° CC° LX° II° quarta feria post diem ascensionis Domini.*”

¹⁵ Dl. 75 823. (1287.), Dl. 95 232. (1287.), Df. 236 131. (1288.), Dl. 95 234. (1289.), HO VIII. 269. (1289.), Df. 273 545. (1290.), Dl. 58 429. (1291.), Df. 235 969. (1292.), Dl. 1342. (1292.), Fejér VI/1. 277. (1293.), Dl. 1372. (1293.), Dl. 1385. (1294.), Dl. 95 603. (1294.), Df. 227 785. (1300.)

¹⁶ Dl. 74 467. (1286.), Dl. 1295. (1290.), Dl. 1280. (1293.), Dl. 58 432. (1295.), Dl. 5165. (1296.), Dl. 40 239. (1297.), Dl. 40 240. (1297.), Dl. 58 384. (1299.), Dl. 40 256. (1299.), Dl. 73 564. (1300.)

¹⁷ Knauz Nándor: A Garam-melletti Szent-Benedeki apátság I. Bp. 1890. 65–67.

¹⁸ Uo. 68.

valóban a konvent birtoka volt.¹⁹ A formulás részek elemzése alapján úgy tűnik, hogy az oklevelet 1286 után hamisították, és ez a tény egy másik lehetséges magyarázatot is felvet a hamisítás okaként. Csák Máté ugyanis 1293-ban elfoglalta Ugróc várát Bás fiától, Pétertől,²⁰ s az 1294-ben köztük létrejött megegyezés szerint – melyet a nyitrai káptalan oklevele tanúsít²¹ – Péter elcserélte Ugrócot Mátéval. A váruralalomért és a hozzá tartozó tizenegy faluért cserként kapott birtokok között megtalálható Tolmács és Bars, melyek egykor Aladarius és Romanus birtokai voltak. Ha feltételezzük, hogy a szövegromlás miatt olvashatatlan rész barsi várjobbágyokra utal,²² akkor elképzelhető, hogy a monostor saját birtoka védelmében hamisított oklevelet, mint az anyagi bizonyítás eszközét. Amennyiben érvelésünk helyes, és a hamisítás oka valóban ebben a birtokcserében keresendő, akkor másik megoldásként felmerülhet az is, hogy az apátság – az előnytelen csere miatt erősen meggyengült – Péter rovására igyekezett birtokait növelni.

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy az 1262. május 24-re datált, a paleográfiai vizsgálat alapján hamisnak látszó diploma, az Árpád-korban egyszer előforduló *inscriptio* és *salutatio*, valamint a két és fél évtizeddel későbbi gyakorlatot tükröző *intitulatio* és *datatio* alapján egy 1286 után készült hamisítványnak tűnik, amelynek háttérében esetleg a Bás fia, Péter és Csák Máté közt 1294-ben létrejött birtokcsere állhatott.

¹⁹ ÁMTF I. 481.

²⁰ Kristó Gyula: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp. 1973. 43.

²¹ ÁÚO XII. 555.

²² „...*Tolmach, Bors, que quondam Aladarii et Romani iobagionum* – – – – *fuit*...” Györfly György a szöveget az említett módon értelmezte. ÁMTF I. 432.

Dignissimum ecclesie: Nuncium omnibus: Episcopi: Ad nos: Profectus: Siquidem: Venit: Item: In
 uero: Salutaris: Adunationis: Noticiam: Tenere: Psecutum: uolumus: Peruenire: Quod: Andronicus
 filius: Andree: et: Martinus: filius: Primum: Secunda: Eosque: Desiderius: castri: Jobas: Primum: pro
 se: et: Barlaam: filius: Jobas: nec: non: pro: factis: filio: factis: de: ecclesia: et: in: non
 personarum: constituunt: quandam: parvulam: terram: se: terra: Thymas: quoniam: ab: ecclesia
 sancti: Benedicti: cum: uis: materia: proponerent: alienare: consideramus: tandem: ne
 ad nos: si: ad: ecclesiam: pertinere: prenotatum: usque: uenerit: eadem: cum: omnibus: suis: et
 gratis: unam: materiam: apparet: ratione: operari: respiciens: ab: eadem: pro: pro
 seu: pacifice: possidendam: promittentes: similia: expedit: parvulam: terram: p
 taxatum: si: peruenire: pro: pro: reuocatum: hanc: ut: memoriam
 pro: pro: concessimus: sigilli: hanc: munus: reoratis: Anno: Domini: 1262: 24: 1262
 et: uenerunt: post: dictam: assensum: factam: in: ecclesia: ecclesie: me: locum: ex: iste
 de:

